

Submission: 15/12/2021 Accepted: 07/09/2022 Published: 29/09/2022
DOI: 10.33102/abqari.vol27no1.466

SOROTAN RINGKAS PENGLIBATAN ORANG ARAB HADHRAMI DALAM DAKWAH ISLAM DAN PENTADBIRAN AGAMA DI MALAYSIA

A Brief Highlights of the Hadhrami Arabs Involvement in Islamic Dakwah and Religious Administration in Malaysia

Latifah Abdul Latiff^{a1}Siti Nor Azhani Mohd Tohar^{a2}

^aPusat Pengajian Teras (PPT), Fakulti Kepimpinan dan Pengurusan (FKP), USIM

¹latifah@usim.edu.my (corresponding email)

²azhanitohar@usim.edu.my

Abstract

The history of the development of Islam in Malaysia is closely related to the involvement of the Arabs who played a significant role in spreading Islam in the country. However, not many people know the story of their involvement in dakwah activities and religious administration in this country. Thus, this paper attempts to spotlight the involvement of Arab Sayyid descent propagating Islam in the country since their arrival until the middle of the 20th century AD. This qualitative study analyzed a review of the works of literature and primary sources from archival material. Findings showed that the Arab Sayyids involved in missionary spreading Islam and also in religious administration in several Malay states like Johor, Terengganu, Pahang and Kedah.

Keywords: missionary, religion, Arabs, Sayyid, Malaysia.

Abstrak

Sejarah perkembangan Islam di Malaysia berkait rapat dengan penglibatan orang Arab yang berperanan penting dalam menyebarkan Islam di Malaysia. Namun, tidak ramai yang mengetahui sejarah penglibatan mereka dalam aktiviti dakwah dan pentadbiran agama di negara ini. Justeru, makalah ini cuba menentengahkan penglibatan Arab keturunan Sayyid dalam mengembangkan syiar Islam di negara ini sejak kedatangan mereka hingga pertengahan abad ke-20 Masihi. Kajian kualitatif ini menganalisis tinjauan literatur dan sumber primer daripada bahan arkib. Dapatan kajian menunjukkan orang Arab keturunan Sayyid turut terlibat dalam dakwah Islam serta

pentadbiran agama di beberapa buah negeri Melayu seperti Johor, Terengganu, Pahang dan Kedah.

Kata kunci: Dakwah, orang Arab, Sayyid, Hadhramaut, Malaysia.

PENGENALAN

Islam merupakan agama rasmi negara Malaysia. Pengislaman masyarakat Melayu berkait rapat dengan aktiviti dakwah yang dijalankan oleh orang Arab generasi awal yang berhijrah ke negara ini. Secara umumnya orang Melayu memandang tinggi terhadap golongan ulama keturunan Arab. Orang Melayu menghormati semua orang Arab tanpa mengira asal usul mereka dalam mengembangkan syiar Islam. Orang Arab keturunan sayyid khasnya golongan ulama dari Hadhramaut, Yaman dianggap sebagai keturunan Nabi Muhammad ﷺ. Mereka mempunyai ilmu pengetahuan yang mendalam tentang agama serta terkenal dengan sifat warak. Ulama Arab menjadi tempat rujukan orang Melayu bagi perkara berkaitan dengan agama. Dengan ilmu dan pengetahuan agama yang dimiliki mereka mendapat kepercayaan orang Melayu dan diberi tanggungjawab memegang jawatan penting agama. Terdapat dalam mereka yang dilantik sebagai syaikh al-Islam, mufti dan qadi. Pelantikan tokoh-tokoh agama dan ilmuwan Islam keturunan Arab dalam pentadbiran agama di negeri-negeri Melayu banyak membantu dalam usaha memperkukuhkan kedudukan Islam sebagai agama rasmi negara sehingga kini.

Orang Arab Hadhrami merupakan antara bangsa Arab yang berhijrah ke Asia Tenggara. Kedatangan orang Arab Hadhrami ke Asia Tenggara khasnya Alam Melayu berkait rapat dengan faktor perdagangan dan penyebaran dakwah Islam. Hubungan perdagangan ini telah lama bermula sejak sebelum kedatangan Islam. Bangsa Arab khususnya Arab Hadhrami dari bahagian selatan Semenanjung Tanah Arab terlibat dalam aktiviti perniagaan dan mereka berdagang hingga ke Semenanjung India. Mereka mengembara jauh ke Timur menyeberangi Laut Andaman dan menyusuri Selat Melaka menuju ke kepulauan rempah. Ada dalam kalangan mereka yang meneruskan perjalanan belayar terus ke Timur menuju ke negara China. Selepas kedatangan Islam hubungan perdagangan ini masih diteruskan. Kini orang Arab tidak hanya datang berdagang malah mereka datang sebagai da‘i menyebarkan dakwah Islam. Melalui perdagangan orang Arab membina jaringan perniagaan dan hubungan dengan masyarakat tempatan di Kepulauan Melayu (Latifah, 2016).

Orang Arab terutama golongan Sadah (kata jamak bagi sayyid) diterima baik oleh masyarakat Melayu. Orang Melayu menghormati orang Arab sebagaimana mereka menghormati raja dan pemerintah mereka. Mereka menyanjung dan memandang tinggi golongan ulama Arab kerana pengetahuan agama mereka, budi pekerti serta hubungan keturunan mereka dengan Nabi Muhammad SAW iaitu melalui cucu

baginda Hussin a.s. Pengiktirafan ini secara tidak langsung telah memberi impak positif terhadap hubungan mereka dengan golongan elit bangsawan Melayu dan pemerintah dan ia juga secara tidak langsung turut mempengaruhi penglibatan mereka dalam pelbagai aktiviti sosial, ekonomi dan politik di Tanah Melayu (Latifah, 2014).

Hubungan antara Tanah Melayu dan negara Arab telah lama wujud sejak sebelum zaman kedatangan Islam. Hubungan perdagangan antara dunia Arab dan Timur merentasi lautan antara Timur dan Barat ini telah membawa Islam ke dunia Timur. Perniagaan merupakan antara punca rezeki bagi bangsa Arab dan mereka juga dikenali sebagai bangsa pedagang. Nabi Muhammad SAW juga seorang peniaga. Siraf, Kish dan Ubullah merupakan antara pusat perdagangan terpenting di persisiran pantai Semenanjung Arab dan Teluk Parsi. Tempat-tempat ini menjadi pusat tumpuan persinggahan pedagang-pedagang dari seluruh dunia di kawasan Asia Barat sehinggalah kejatuhan Kota Baghdad ke tangan tentera Mongol pada tahun 1258 Masihi (655 Hijrah). Keadaan ini telah memberi peluang kepada Aden yang terletak di selatan Semenanjung Tanah Arab untuk muncul sebagai pusat perdagangan penting di Asia Barat. Sejak itu Aden, Yaman menjadi pusat perdagangan maritim yang menghubungkan Semenanjung Arab dengan negara-negara di Asia Tenggara dan Timur Jauh (Morley, 151). Pelabuhan perdagangan di Aden dan Sacutra dikuasai oleh orang Arab yang sememangnya mahir berniaga. Perdagangan telah membawa mereka berlayar jauh ke Asia Tenggara sehingga ke negara China sejak zaman berzaman (Seljuq, 1989:129). Orang Arab keturunan Sayyid telah mula berhijrah ke India sejak tahun 617 Hijrah/1220-1 Masihi (Serjeant (1957:24).

Pedagang Arab menyeberangi Lautan Hindi menuju ke Timur jauh melewati kepulauan Melayu dan belayar merentasi Laut China Selatan untuk sampai ke negara China. Perjalanan ulang alik dari Barat ke Timur menjadikan para pedagang Arab sudah biasa dengan selok belok laluan perdagangan maritim di kepulauan Melayu. Kebanyakan keturunan Sayyid berhijrah keluar dari tanah air mereka ke Tanah Melayu sejak abad ke-8 dan ke-9 Hijrah (14 & 15 Masihi). Didapati terdapat koloni-koloni orang Arab yang tinggal di beberapa bandar pelabuhan di India seperti Gujarat, Malabar, Bijapur dan Surat sekitar abad ke-12 hingga abad ke-15 Masihi (Serjeant, 1981). Selain daripada para pedagang, golongan agamawan dari Hadhramaut dan Arab Saudi juga antara orang Arab yang berhijrah ke Tanah Melayu. Mereka terdiri daripada ahli tasawuf yang terkenal dengan sifat lemah lembut, bertolak ansur, berbudi pekerti, berbudi bahasa dan mesra dengan orang ramai (Fatimi, 1963:94). Ada pendapat mengatakan bahawa kedatangan ahli-ahli tasawuf ini merupakan antara faktor Islam tersebar luas di Kepulauan Melayu (Johns, 1961:14; Mahayudin, 1980: 70).

Serjeant menganggarkan tarikh awal kedatangan orang Arab keturunan Sayyid Alawiyyah ke Tanah Melayu sekitar abad ke-17 Masihi iaitu sebelum kedatangan Belanda. Di Tanah Melayu, kebanyakan orang Arab Hadhrami keturunan sayyid berasal dari Hadhramaut, Yaman. Orang Arab yang berhijrah ke Tanah Melayu dan menetap di negeri-negeri Selat seperti di Singapura, Melaka dan Pulau Pinang dan negeri-negeri Melayu lain kebanyakannya datang dari Indonesia (East Indies) seperti Jawa, Palembang dan Aceh sekitar abad ke-18 dan abad ke-19 Masihi. Mereka terdiri daripada golongan ulama' atau ahli agama, ahli politik dan para pedagang (CO 273/551/16). Kedatangan orang Arab keturunan Sayyid 'Alawi ke Asia Tenggara berlaku dalam beberapa peringkat; yang pertama berlaku sekitar abad ke-16, diikuti fasa kedua dan ketiga pada abad ke-17 atau abad ke-18 Masihi dan seterusnya pada abad ke-19 dan ke-20 Masihi. Penghijrahan ini berlaku secara langsung dan juga tidak langsung dari Hadhramaut, Yaman. Kebanyakan daripada mereka mengikuti laluan tidak langsung ke Asia Tenggara iaitu ada yang datang dari India dan Indo-China sebelum sampai ke Kepulauan Melayu (Mahayudin, 1984, Omar, 1978).

Terdapat dalam kalangan orang Arab Hadhrami keturunan sayyid yang membina penempatan di kepulauan Indonesia, Tanah Melayu, Singapura, Borneo dan Filipina. Penempatan mereka tertumpu di kawasan pelabuhan perdagangan seperti di Aceh, Melaka dan Singapura. Penguasaan orang Arab ke atas perdagangan di kepulauan Melayu mulai merosot apabila syarikat-syarikat perdagangan Eropah mula mendominasi perdagangan maritim di rantau ini pada abad ke-16 Masihi. Situasi ini secara tidak langsung telah menjejaskan hubungan antara orang Arab dengan Kepulauan Melayu khasnya di Semenanjung Tanah Melayu (Mahayuddin, 1980). Abad ini juga turut menyaksikan campurtangan Barat ke atas negara-negara di Asia Tenggara termasuklah Tanah Melayu.

Kedatangan Sayyid Hussain al-Aidid seorang pedagang Arab dari Aceh ke Pulau Pinang telah meramaikan penghijrahan orang Arab ke Tanah Melayu. Berikutan daripada pengambilan Pulau Pinang oleh Francis Light yang kemudiannya mengisytiharkannya sebagai tanah jajahan British [ada tahun 1786 telah membuka peluang perniagaan kepada ramai pedagang asing termasuklah orang Arab. Selain itu pembukaan Singapur sebagai pusat perdagangan bebas pada taun 1819 turut menjadi penghubung kepada hubungan Arab-Melayu. Penggunaan kapal wap dan pembukaan terusan suez telah mempercepatkan proses penghijrahan orang Arab ke Asia Tenggara dan bilangan mereka semakin bertambah terutama orang Arab dari Hadhramaut, Yaman. Sejak dari itu, hubungan antara negara Arab dan Tanah Melayu kembali bertaut (Winstedt, 1962, Roff, 1967, Omar, 1978).

METODOLOGI

Kajian ini menggunakan kaedah penyelidikan kualitatif melalui pendekatan deskriptif menganalisis penglibatan beberapa orang tokoh Arab keturunan Sayyid atau Sadah yang terpilih berdasarkan sumber primer daripada bahan arkib seperti dokumen, rekod dan penulisan ilmiah. Makalah ini tidak berniat untuk mengkaji kesemua tokoh Arab keturunan Sadah yang terlibat dalam aktiviti dakwah di Malaysia.

TINJAUAN LITERATUR

Golongan ulama Arab yang datang dari Hadhramaut, Yaman khasya keturunan sayyid mempunyai latar belakang agama yang kuat. Mereka mendapat pendidikan agama di tanah air mereka, Hadhramaut, Yaman sejak kecil sebelum berhijrah keluar negara. Keturunan sayyid atau golongan sadah (kata jamak bagi sayyid) merupakan kumpulan agamawan di Hadhramaut, Yaman. Mereka menjadi rujukan masyarakat Islam dalam hal berkaitan agama. Masyarakat Arab menghormati golongan sadah atas faktor keintelektualan dan penguasaan mereka dalam hal agama. Golongan sadah juga turut menjadi orang tengah dalam hal-hal tertentu bagi menyelesaikan masalah dan perselisihan yang timbul dalam masyarakat (Ingrams, 1936). Orang Arab Hadhrami keturunan sayyid merupakan golongan agama atau ulama yang dihormati dalam masyarakat Hadhramaut begitu juga masyarakat Melayu. Ramai dalam kalangan mereka berkhidmat dalam pentadbiran agama di negeri-negeri Melayu. Terdapat dalam kalangan mereka yang berkahwin dengan kerabat diraja dan golongan bangsawan Melayu. Melalui ikatan perkahwinan, mereka menjadi sebahagian daripada keluarga pemerintah dan ada yang mewarisi tampuk pemerintahan seperti di Perlis, Terengganu dan Johor Lama (Latifah 2016:21-22) .

Kebanyakan literatur mengenai orang Arab Hadhrami tidak hanya fokus kepada aktiviti dakwah mereka sahaja. Aktiviti dakwah orang Arab Hadhrami di Tanah Melayu turut berkait rapat dengan penglibatan mereka dalam bidang pentadbiran agama di negeri-negeri Melayu dan juga di negeri Selat. Heater Sutherland dalam *The Taming of the Terengganu Elite* mengkategorikan struktur pemerintahan dan sosial masyarakat Melayu Terengganu kepada tiga peringkat iaitu, golongan elit atau atasan yang terdiri daripada sultan, pentadbir atau bangsawan dan golongan agamawan. Manakala peringkat kedua terdiri daripada golongan pertengahan seperti peguam atau wakil peguam dan peringkat ketiga terdiri daripada rakyat biasa. Ini menunjukkan bahawa golongan agama berada dalam kelompok kumpulan elit dalam pentadbiran negeri Terengganu. Mereka banyak membantu dalam pentadbiran negeri sebagai penasihat sultan. Golongan ulama Arab Hadhrami keturunan Sayyid seperti keluarga al-Aidarus atau al-Idrus berperanan penting dalam pentadbiran agama negeri dan

mereka turut menjawat jawatan penting sebagai mufti negeri dan juga shaykh al-Ulama Terengganu (Heather, 1978:32-85).

Mohamad Abu Bakar dan Shafie turut membincangkan peranan penting yang dimainkan oleh golongan ulama Arab Hadhrami keturunan Sayyid di Terengganu khasnya daripada keluarga al-Aidarus atau Idrus di negeri Terengganu di mana mereka bukan sahaja berperanan sebagai tokoh agama, bahkan turut terlibat dalam urusan pentadbiran dan politik di Terengganu (Mohamad, 1979 & Shafie, 1985). Selain itu kajian terhadap penglibatan tokoh Arab Hadhrami dalam aspek pentadbiran agama dan pendidikan Islam di negeri Johor secara khusus fokus kepada sumbangan dan penglibatan Sayyid Abd Qadir bin Muhsin al-Attas dan Sayyid Alwi Tahir al-Haddad di negeri itu (Nurulwahidah, 2012).

Penerimaan orang Melayu terhadap orang Arab khasnya dalam kalangan Sadah adalah kerana pengetahuan dan penguasaan mereka tentang Islam. Faktor keturunan sebagai pewaris Nabi Muhammad ﷺ dan pengembang syiar Islam turut menyumbang kepada keberadaan dan penerimaan mereka oleh masyarakat Melayu. Dalam masyarakat Melayu, pengetahuan dan keintelektualan agama seseorang membolehkan individu tersebut digelar alim atau ulama serta diberi pengiktirafan yang sewajarnya oleh masyarakat apatah lagi apabila seorang itu mendapat pendidikan di Haramain iaitu Makkah dan Madinah. Orang Arab Hadhrami keturunan Sayyid mempunyai kelebihan ini kerana mereka datang dari Tanah Arab serta dapat menguasai bahasa al-Qur’an dengan baik dan mempunyai autoriti dalam agama (Mohammad, 1994). Kedudukan dan Penerimaan / impresi yang baik ini membolehkan mereka memegang jawatan penting dalam pentadbiran agama di Tanah Melayu.

DAPATAN KAJIAN DAN PERBINCANGAN

Abad ke-19 Masihi menyaksikan penglibatan orang Arab Hadhrami terutamanya keluarga-keluarga Sayyid dalam hal ehwal agama negeri-negeri Melayu di Tanah Melayu. Orang Arab keturunan Sayyid diterima dengan baik oleh masyarakat Melayu serta mendapat pengiktirafan golongan bangsawan Melayu dan pemerintah. Orang Melayu memberi kepercayaan yang tinggi terhadap orang Arab bagi menentuai urusan hal ehwal agama khasnya orang Arab keturunan Sayyid Alawiyyah dari Hadhramaut, Yaman. Mereka bukan sahaja terkenal dengan pengetahuan yang mendalam tentang ilmu agama, malah turut terlibat dalam bidang perdagangan dan perniagaan di rantau ini. Terdapat dalam kalangan orang Arab yang menggunakan kekayaan yang mereka peroleh bagi kepentingan ummah seperti membina masjid dan madrasah. Penglibatan mereka dalam kegiatan dakwah dan hal ehwal agama sangat ketara di beberapa buah negeri Melayu seperti di Terengganu dan Johor (Roff, 1994).

Di negeri Kedah orang Arab turut berpengaruh dalam urusan agama. Shaykh Abdullah Yamani bertanggungjawab mengislamkan Raja Phra Ong Mahawangsa. Beliau juga menjadi guru agama kepada sultan dan mengajar baginda perkara berkaitan agama Islam. Selepas memeluk agama Islam, Raja Phra Ong Mahawangsa menukar nama kepada Sultan Muzalfal Syah atau Sultan Mudzafar Shah I. Baginda memerintah Kedah dari tahun 1136 – 1179 Masihi. Menurut catatan, baginda merupakan sultan Kedah pertama yang memeluk Islam (Siti, 1998). Semasa pemerintahan Sultan Muhammad Jiwa Zainal Abidin Azilin Muazzam Shah II (1710-1778), negeri Kedah telah menggunakan khidmat seorang lagi shaikh keturunan Arab iaitu Shaikh Abdul Jalil al-Mahdan iaitu seorang alim dari San'aa, Yaman. Shaikh Abdul Jalil dilantik sebagai guru agama dan penasihat kepada sultan. Shaikh Abdul Jalil juga turut bertanggungjawab menulis *Undang-Undang 13 Negeri Kedah*. Beliau kemudiannya dilantik sebagai mufti Kedah dan bertanggungjawab menggubal undang-undang dan peraturan bagi sultan dan pegawai negeri mengikut amalan khalifah dan menteri-menteri semasa zaman Abbasiyah (Muhammad Hassan, 1968).

Terdapat beberapa istilah yang digunakan merujuk kepada jawatan pegawai hal ehwal agama Islam di Kedah seperti syaikh al-Islam, Majma' syaikh al-Islam dan Pengerusi Jawatankuasa Fatwa sebelum jawatan mufti diperkenalkan pada tahun 2000 sehingga ke hari ini. Syaikh Muhammad Khayat merupakan tokoh agama keturunan Arab yang pertama memegang jawatan syaikh al-Islam dari tahun 1901 sehingga 1903. Beliau kemudiannya digantikan oleh Sayyid Abdullah Dahlan dari tahun 1904 sehingga 1905. Apabila British campur tangan dalam pentadbiran negeri Kedah peranan syaikh al-Islam sebagai jawatan tertinggi dalam pentadbiran agama di negeri Kedah telah dimansuhkan dan diganti dengan Majma' syaikh al-Islam pada tahun 1935 (Latifah, 2016).

Antara orang Arab Hadhrami yang terawal menetap di Kedah ialah keluarga Jamalullail, Shahabuddin, al-Qadri dan al-Aidid. Sayyid Ahmad bin Sayyid Hussain Jamalullail merupakan antara ahli keluarga Jamalullail yang terawal tiba di Kedah dari Hadhramaut pada tahun 1735 Masihi. Sayyid Ahmad berkahwin dengan Sharifah Aminah al-Qadri dan mereka dikurniakan anak lelaki yang diberi nama Sayyid Harun Jamalullail. Sayyid Harun Jamalullail merupakan antara individu penting di Kedah dan beliau juga mempunyai hubungan rapat dengan kerabat raja negeri Kedah. Beliau telah berkahwin dengan puteri Tunku Dhiauddin iaitu Tengku Safiah dan dianugerahkan daerah Arau pada tahun 1797 Masihi serta dilantik sebagai penghulu Arau (Hussain, 1969:174). Penglibatan keluarga Jamalullail semakin menyerlah dalam pentadbiran negeri Kedah sejak abad ke-19 apabila Sayyid Hussain dilantik sebagai pemerintah atau raja baru Perlis pada tahun 1843. Sayyid Hussain telah banyak berbakti kepada negeri Kedah khususnya semasa peperangan antara Kedah dengan Siam. Beliau turut berjuang membebaskan Kedah dan akhirnya melalui hasil rundingan peperangan berjaya

dihentikan. Sebagai menghargai usaha Sayyid Hussain, sultan Kedah telah melantik beliau sebagai raja Perlis pada tahun 1843 (Hodgon, 1971). Dengan pelantikan ini keluarga Jamalullail akhirnya menjadi pemerintah sah negeri Perlis sehingga ke hari ini.

Penglibatan orang Arab dalam pentadbiran agama dan politik di negeri Kedah boleh dilihat dalam pelbagai peringkat. Hubungan baik yang terjalin antara orang Arab keturunan Sayyid dengan keluarga kerabat diraja Kedah merupakan satu kelebihan kepada mereka. Orang Melayu pada ketika itu begitu menghormati orang Arab khususnya daripada keturunan Sadah sebagai pewaris Nabi Muhammad ﷺ yang meneruskan syiar Islam. Adalah menjadi satu amalan dan penghormatan di negeri Kedah untuk menjodohkan puteri raja dan dengan lelaki keturunan Arab khususnya daripada keturunan Sayyid. Secara tidak langsung ia merupakan peluang kepada mereka untuk menjadi sebahagian daripada kerabat diraja Kedah dan ia turut mengangkat kedudukan mereka dalam masyarakat. Mereka juga berpeluang untuk memegang jawatan tertinggi dalam pentadbiran negeri Kedah (Latifah, 2016). Sebagai contoh Sultan Kedah telah menganugerahkan Daerah Yan kepada Sayyid Osman al-Qadri pada tahun 1906 dan beliau juga dilantik sebagai ketua Mukim Daerah Yan. Sayyid Mohamed dan Sayyid Zainal Abidin dilantik sebagai ketua Mukim Sala Besar, Sayyid Barakbah dilantik sebagai Ketua Hakim, Sayyid Abu Bakar Aidit dilantik sebagai ketua majistret dan ramai lagi. Di negeri Kedah mereka digelar sebagai tuan syed atau sayyid. Keturunan Arab juga turut menyandang beberapa jawatan penting pentadbiran di negeri Kedah. Jawatan menteri Besar Kedah juga pernah dipegang oleh keturunan sayyid apabila Sayyid Ahmad Shahabuddin memegang jawatan tersebut dari tahun 1967 sehingga tahun 1978 dan beliau juga pernah dilantik sebagai Timbalan Menteri dan Menteri Hal Ehwal Dalam Negeri (1978-1982) (Latifah, 2016).

Di negeri Perlis, seorang tokoh agama keturunan Sayyid dari Hadhramaut, Yaman iaitu Sayyid Muhammad al-Haddad telah dilantik sebagai ketua kadi negeri. Beliau memegang jawatan ketua kadi negeri Perlis sejak jawatan tersebut mula diperkenalkan di negeri tersebut pada tahun 1873. Sayyid Muhammad al-Haddad merupakan ulama Arab dari Hadhramaut, Yaman (Buyong, 1981). Selepas Sayyid Muhammad bersara, jawatan tersebut dipegang oleh Haji Muhammad b. Haji Abdul Latif iaitu seorang tokoh agama tempatan (Abdul Rahman, 1989). Manakala di Pulau Pinang institusi agama Islam turut diterajui oleh orang Arab. Tengku Sayyid Hussain al-Aidid merupakan antara orang Arab yang menetap di Pulau Pinang pada lewat abad ke-18 Masihi. Beliau tiba di Pulau Pinang sekitar tahun 1792 Masihi dari Aceh. Tengku Sayyid merupakan saudagar Arab yang berjaya dan orang kaya di Pulau Pinang. Tengku Sayyid menjadi pemimpin masyarakat Melayu Pulau Pinang (Nordin, 2007). Beliau telah membina sebuah masjid yang dikenali sebagai Masjid Melayu di Jalan Lebuh Aceh bagi kegunaan masyarakat Islam di kawasan tersebut (Omar, 1978).

Tengku Sayyid turut mewakafkan sebidang tanah seluas 66,396 kaki persegi iaitu meliputi Masjid Melayu dan kawasan sekitar serta deretan rumah di Jalan Lebuah Aceh dan Jalan Chulia bagi kepentingan agama Islam. Sebelum kedatangan Sayyid Hussain, orang Arab sudah menetap di kawasan Batu Uban sejak awal abad ke-18 Masihi lagi apabila Masjid Kampung Batu Uban dibina pada tahun 1734. Batu Uban merupakan tempat tumpuan kapal Arab yang berlabuh di Pulau Pinang. Batu Uban juga menjadi pusat pengajian dan penyebaran Islam. Kawasan tersebut menjadi pusat ekonomi bagi para pedagang Arab. Kebanyakan imam-imam Masjid Batu Uban terdiri daripada orang Arab. Syaikh al-Makawi merupakan seorang tokoh agama yang telah menjadikan Batu Uban sebagai pusat pembelajaran dan penyebaran Islam di Pulau Pinang (Pulau Pinang,n.d).

Namun begitu, penglibatan orang Arab Hadhrami keturunan Sayyid sekitar abad ke-19 Masihi tidak begitu ketara dalam hal ehwal pentadbiran agama di Pulau Pinang kerana ia didominasi oleh golongan shaikh dari Hadhramaut, Yaman iaitu shaikh Omar Basheer. Shaikh Omar Basheer merupakan pemimpin bagi masyarakat Melayu Islam Pulau Pinang. Selepas kematian Tengku Sayyid Hussain pada tahun 1840, Shaikh Omar mengambil alih kepimpinan Tengku Sayyid Hussain sebagai ketua masyarakat Islam Pulau Pinang. Shaikh Omar dilahirkan di Pulau Pinang pada tahun 1811. Bapa beliau Basheer bin Hamid bin Bahaman adalah orang Arab Hadhrami daripada suku Baridzwan dan Bafadzal. Shaikh Basheer belajar agama di Makkah dan beliau merupakan imam Masjid Melayu Jalan Lebuah Aceh. Sebelum kembali ke Pulau Pinang beliau menjadi guru agama dan kadi di daerah Demak, Jawa (ANM, SP 63/8). Jika dibandingkan dengan Tengku Sayyid Hussain, seorang saudagar yang berjaya di Pulau Pinang, penglibatan Shaikh Omar lebih terserlah dalam hal kepimpinan keagamaan apabila beliau menjadi imam di Masjid Lebuah Aceh serta pemimpin kepada sebuah kumpulan tarekat yang terkenal di Pulau Pinang iaitu Tarekat Naqshabandiyah (Mahani, 2011).

Orang Arab juga turut berperanan penting dalam pentadbiran agama negeri Perak sejak abad ke-16 Masihi. Sayyid Hussain al-Faradz Jamalullail telah dilantik sebagai guru agama kepada Sultan Muzaffar Shah I. Keluarga Arab keturunan Sayyid Jamalullail di Perak turut menghubungkan nasib keturunan mereka kepada Nabi Muhammad ﷺ (Winstedt, 1918: 51). Di negeri Kelantan, Syaikh Daud bin Syaikh Muhammad al-Bahrain merupakan antara tokoh agama keturunan Arab Hadhrami yang telah berkhidmat di negeri Kelantan semasa pemerintahan Sultan Muhammad II (1837-1886). Beliau dilantik sebagai mufti Kelantan dari tahun 1845 Masihi sehingga tahun 1855 Masihi (Ihsan,1979). Pentadbiran agama Negeri Kelantan juga turut menyaksikan penglibatan Arab Hadhrami keturunan Sayyid iaitu Sayyid Ja'afar bin Sayyid Alwi sebagai hakim bagi mahkamah Jenayah (Abdullah, 1980). Semasa

pemerintahan Sultan Mansor (1891-1900), Sayyid Muhammad bin Sayyid Alwi telah dilantik sebagai kadi. Jawatan kadi merupakan antara jawatan penting dan berpengaruh dalam pentadbiran negeri Kelantan pada ketika itu selepas jawatan Dato' Maha Mentri and Dato' Paduka Raja (Mohamed, 1974).

Manakala di Terengganu peranan yang dimainkan oleh golongan ulama sangat penting dan mereka membentuk satu elemen penting dalam kelas pemerintah Terengganu. Terengganu merupakan pusat pengajian agama di Pantai Barat Semenanjung Malaysia. Kumpulan ulama terdiri daripada golongan agamawan yang merupakan golongan cerdik pandai dan para sarjana yang berpengetahuan luas tentang ilmu agama dan undang-undang Shariah yang terdiri daripada orang Arab Hadhrami keturunan Sayyid dan orang Arab bukan keturunan Sayyid (Shahril, 1977). Golongan ulama Terengganu mendapat pengiktirafan yang sewajarnya daripada pemerintah Terengganu dan mereka dihormati oleh golongan bangsawan, pemerintah serta masyarakat. Orang Arab Hadhrami khususnya keturunan Sayyid mendapat pengiktirafan yang istimewa dalam masyarakat kerana hubungan nasab mereka dengan Nabi Muhammad ﷺ. Melalui ikatan perkahwinan, hubungan erat terjalin antara golongan Sayyid dengan pemerintah serta bangsawan Melayu (Shahril, 1977).

Keluarga Sayyid al-Aidarus atau Al-Idrus merupakan antara keturunan Arab Hadhrami yang berpengaruh di Terengganu. Keluarga al-Idrus berhijrah ke Terengganu sekitar lewat abad ke-18 Masihi apabila Sayyid Zainal Abidin al-Idrus iaitu seorang saudagar Arab yang berdagang beras berulang alik antara Jawa dan Semenanjung Tanah Melayu berhijrah ke Terengganu dan menetap di Paloh. Beliau merupakan antara orang Arab terawal yang berhijrah ke Terengganu. Beliau berkahwin dengan seorang perempuan keturunan Arab Hadhrami. Hasil daripada perkahwinan ini lahir ramai tokoh ulama Terengganu seperti Sayyid Muhammad al-Idrus (1795-1878) dan Sayyid Abdul Rahman al-Idrus (1817-1917). Sayyid Muhammad al-Idrus lebih dikenali sebagai Tokku Tuan Besar. Semasa berusia 20 tahun Sayyid Muhammad telah mengembara ke Makkah mempelajari ilmu agama. Apabila pulang ke tanah air beliau tinggal di Chabang Tiga, Kuala Terengganu dan bekerja sebagai guru agama (Wan Husin, 1991).

Sayyid Muhammad (Tokku Tuan Besar) merupakan antara ahli keluarga Sayyid al-Idrus yang diamanahkan dengan jawatan agama dengan gelaran *Syaikh al-Ulama* atau Ketua Ulama Islam semasa pemerintahan Sultan Baginda Omar (1831, 1839-1876) (Abdullah, 1982). Beliau juga turut dilantik sebagai mufti dan memegang jawatan tersebut dari tahun 1860 sehingga 1878) (Muhammad, 1991). Sayyid Muhammad al-Idrus juga memegang jawatan penting pentadbiran negeri Terengganu sebagai menteri dengan gelaran *Paduka Raja Indera* semasa pemerintahan Sultan Baginda Omar (Shahril, 1977). Beliau juga merupakan Ketua Dewan Ulama Terengganu. Peranan

golongan ulama Terengganu pada waktu ini tidak hanya berkisar tentang hal ehwal agama semata-mata malah turut merangkumi aspek politik dan pentadbiran kerajaan. Sayyid Muhammad Al-Idrus juga diberi pengiktirafan sebagai Bapa Kesusasteraan Terengganu (Father of Literature of Terengganu) (Muhammad Salleh, 1978) di atas sumbangan beliau menghasilkan syair-syair berunsur keagamaan tentang sifat-sifat Allah, *Tawhid*, *Fiqh* and *Sirah*. Hasil karya beliau digubah dalam bentuk nazam iaitu syair dan puisi seperti *Jawhar al-Saniyyah*, *al-Durrah al-Fakhirah* dan *Sullam al-Tawfiq*. Beliau juga pernah diberi gelaran *Tokku Hadis*. Tempat di mana beliau selalu mengajar dikenali sebagai Kampung Darat Tokku atau Kampung Masjid Tok Ku. Tokku Tuan Besar meninggal dunia di Chabang Tiga pada 22 Januari 1878 semasa berumur 84 tahun. Legasi keilmuan beliau disambung oleh anak lelaki beliau iaitu Sayyid Abdul Rahman al-Idrus yang lebih dikenali dengan nama Tok Ku Sayyid Paloh atau Tok Ku Paluh. Beliau merupakan seorang tokoh ulama yang berpengaruh di Terengganu pada abad ke-19 dan 20 Masihi (Muhammad Salleh, 1978, Mohamad, 1979).

Sayyid Abdul Rahman bin Sayyid Muhammad al-Idrus (1817-1917) lebih dikenali dengan panggilan Tok Ku Paluh iaitu merujuk kepada nama tempat tinggal beliau iaitu Paluh. Selain itu beliau juga kenali sebagai Tuan Chik. Tok Ku Paluh dilahirkan di Chabang Tiga, Kuala Terengganu. Beliau merupakan anak kedua Sayyid Muhammad daripada lima beradik iaitu Sayyid Zain, Sayyid Ahmad, Sayyid Mustaffa and Sayyid Abu Bakar. Tok Ku Paluh mendapat pendidikan awal daripada bapa beliau dan Haji Wan Abdullah bin Mohd. Amin yang dikenali sebagai Tok Syaikh Duyong. Tok Ku Paluh turut mendapat pendidikan agama di Makkah dibawah bimbingan Sayyid Ahmad Dahlan dan Sayyid Abdullah Ali al-Zawawi. Sekembali dari Makkah Tok Ku Paluh mengajar di Masjid Tok Ku Chabang Tiga. Beliau menghabiskan usia mengajar agama dan merupakan seorang ulama terkenal dan berpengaruh di Terengganu (Abdullah, 1974).

Semasa zaman pemerintahan Sultan Zainal Abidin III, Tok Ku Paluh telah dilantik sebagai *Shaikh al-Ulama*. Beliau juga merupakan Ahli Majlis Mesyuarat Negeri (Mohamad Abu Bakar, 1979). Tok Ku Paluh pernah dianugerahkan dengan gelaran *Shaikh al-Shahada* atau mungkin *shaikh al-Sadah* (Shahril, 1977). Hubungan Tok Ku Paluh dengan kerabat diraja Terengganu menjadi semakin erat apabila beliau berkahwin dengan kakanda Sultan Zainal Abidin III iaitu Tengku Mandak (Muhamad Abu Bakar, 1991). Tokoh ulama Arab Hadhrami Terengganu mendapat pengiktirafan dan penghormatan daripada masyarakat setempat. Mereka digelar dengan pelbagai gelaran seperti Syaikh, Syarif, Engku, Ungku, Tuan, Tunku and Tokku or Tukku (Shahril, 1977).

Sebahagian besar daripada ahli keluarga al-Idrus merupakan tokoh dan ulama terkenal yang telah berkhidmat dengan kerajaan Terengganu pada abad ke-19 dan 20 Masihi. Sayyid Mohamad Zainal Abidin (Tok Ku Tuan Besar) telah dilantik sebagai *Shaikh al-Ulama* dan juga menteri dengan gelaran Paduka Raja Indera. Anak-anak beliau turut menjadi tokoh dan ulama terkenal Terengganu seperti Sayyid Abdul Rahman (Tok Ku Paluh) yang telah dilantik sebagai *Shaikh al-Ulama* dan Ahli Majlis Mesyuarat Negeri; Sayyid Mustafa (Tok Ku Tuan Dalam) merupakan seorang ulama dan ahli Majlis Mesyuarat Negeri (Shahril, 1977). Sayyid Abu Bakar yang dikenali sebagai Tuan Embong juga pernah dilantik sebagai *Syaikh al-Ulama* Terengganu. Beliau pernah menjawat Ketua Pejabat Ugama sehingga beliau meninggal pada tahun 1923. Sayyid Akil (Tuan Pengeran) pernah berkhidmat di Mahkamah Magistret Kemaman pada tahun 1923. Sayyid Saggaf yang dikenali sebagai Tuan Sayyid juga pernah memegang gelaran Engku Kelana di Raja (Shahril, 1977, CLM 258/1350). Sayyid Abdul Kadir atau Tuan Dagang merupakan antara anak Tok Ku Paluh yang mempunyai pengaruh besar di Telemong pada tahun-tahun 1930-an (Shahril, 1977, CLM 258/1350, CLM 229/1352, Wan Husin, 1991).

Pada pertengahan abad ke-20 Masihi, kerajaan negeri Terengganu telah melantik Shaikh Syed Yusof Ali al-Zawawi (1908M-1980M) seorang tokoh agama keturunan Arab sebagai mufti negeri tersebut. Shaikh Syed Yusof telah berkhidmat sebagai mufti Terengganu bermula dari tahun 1953 sehingga 1975. Shaikh Syed Yusof merupakan keturunan Sadah yang mempunyai salasilah susurgalur keturunan yang sampai kepada Nabi Muhammad SAW melalui cucu baginda Hasan. Shaikh Syed Yusof telah memberi sumbangan besar dalam perkembangan Islam di Terengganu dan Malaysia amnya melalui fatwa-fatwa beliau. Beliau juga turut menyumbang kepada masyarakat secara tidak langsung dengan mengadakan kelas agama dan kelas belajar al-Qur’an kepada kakitangan kerajaan yang terdiri daripada imam, bilal, guru agama dan juga orang awam (Muhammad, 1991; Aladin, 2013:304).

Di negeri Johor, orang Arab Hadhrami turut terlibat dalam pentadbiran agama negeri sebagai mufti, kadi dan guru agama. Keluarga al-Attas merupakan antara keluarga Arab Hadhrami yang disegani di Johor dalam urusan berkaitan dengan agama. Mereka mendapat keutamaan dalam hal ehwal agama negeri serta diberi jawatan tertinggi dalam urusan agama sebagai mufti dan *shaikh al-Islam*. *Shaikh al-Islam* adalah satu gelaran yang diwujudkan bagi merujuk kepada ketua agama sesebuah negara atau tempat. Gelaran ini digunakan semasa era Buyid (934-1062). Semasa pemerintahan Khalifah Ottomaniyah, *shaikh al-Islam* mempunyai peranan yang penting dalam masyarakat. Khalifah bertanggungjawab memilih individu yang layak bagi jawatan ini. Namun, jawatan *shaikh al-Islam* telah dihapuskan apabila sistem khalifah dihapuskan pada tahun 1912 (Gibbs, 2008; Cyril, 1989). Sayyid Ahmad al-Attas telah dilantik sebagai mufti Johor pada tahun 1873. Manakala Sayyid Salim al-Attas

dilantik sebagai Ahli Dewan Negeri (Straits Calendar and Directory, 1873) oleh Maharaja Johor dan juga dianugerahkan Darjah Mahkota Kelas Pertama iaitu *Seri Paduka Mahkota Johor* (SPMJ) dengan membawa gelaran Datuk. Jawatan mufti kemudiannya diambil alih oleh Sayyid Mohamed al-Attas pada tahun 1883. Dalam masa yang sama Sayyid Salim Ahmad al-Attas dilantik sebagai *Shaikh al-Islam* di Johor pada tahun 1883 (M.A. Fawzi, 1975 & Mohammad, 2006).

Selepas Sayyid Abdul Kadir Mohsin al-Attas bersara daripada jawatan mufti pada tahun 1934, jawatan tersebut diambil alih oleh Sayyid Alwi Tahir al-Haddad. Sayyid Alwi Tahir al-Haddad merupakan antara tokoh mufti Johor yang terkenal dan paling lama memegang jawatan mufti (Pejabat Agama Johor, 1934). Semasa Perang Dunia Kedua, apabila Jepun menduduki Tanah Melayu, jawatan mufti terpaksa dihentikan. Namun, selepas perang berakhir Sayyid Alwi dilantik semula sebagai mufti negeri Johor pada 28 Februari 1952. Beliau memegang jawatan mufti sehingga Disember 1961 apabila beliau bersara pada usia 77 tahun (SUK 22 1710, Pejabat Agama Johor, 47/48).

Suku terakhir abad ke-19 Masihi telah menyaksikan campur tangan British ke atas pentadbiran negeri-negeri Melayu. Campur tangan ini turut memberi kesan secara tidak langsung terhadap aspek sosial, perundangan Islam, ekonomi, urusan pentadbiran negeri dan agama orang Melayu. Sejak itu peranan ulama dan agamawan mula dikesampingkan dan dipinggirkan dan mereka tidak lagi mempunyai pengaruh yang besar dalam pentadbiran agama di negeri-negeri Melayu. Pada hari ini golongan muda generasi ulama keturunan Sayyid mula kembali menonjolkan diri dalam aktiviti dakwah yang lebih bersifat kontemporari melalui pendekatan yang lebih santai.

RUMUSAN

Secara umumnya, orang Arab berperanan penting dalam perkembangan Islam di Tanah Melayu sejak awal kedatangan mereka ke negara ini. Sekurang-kurangnya sehingga awal abad ke-20 orang Melayu masih menganggap orang Arab secara umumnya sebagai keturunan Nabi Muhammad ﷺ. Kebanyakan orang Arab yang berhijrah ke Tanah Melayu pada abad ke-18 dan 19 Masihi datang dari Hadhramaut, Yaman. Ramai dalam kalangan mereka terlibat dalam perniagaan dan pada masa yang sama mereka juga turut aktif berdakwah. Generasi awal Arab Hadhrami yang berhijrah ke Tanah Melayu kebanyakannya terdiri daripada ahli agama atau ulama dan para sarjana. Kebanyakan daripada mereka mendapat pendidikan agama di tanah air mereka iaitu Yaman sebelum berhijrah keluar negara. Terdapat dalam kalangan mereka yang memegang jawatan penting pentadbiran agama dan dilantik sebagai Syaikh al-Islam, mufti dan qadi. Orang Arab Hadhrami khasnya keturunan sadah dan

masyaikh berperanan penting dalam kegiatan dakwah Islam di Indonesia, Borneo, Sulu, Mindanao dan Tanah Melayu (Malaysia hari ini).

Orang Arab khasnya keturunan Sayyid atau golongan Sadah dari Hadhramaut, Yaman merupakan antara golongan agama yang aktif berdakwah menyebarkan syiar Islam melalui pelbagai medium dan cara. Kepercayaan yang diberikan kepada mereka oleh raja-raja Melayu secara tidak langsung menunjukkan bahawa orang Arab mendapat tempat dalam kehidupan masyarakat Melayu. Kewibawaan dan ilmu pengetahuan mereka melayakkan golongan Sadah ini memegang jawatan-jawatan penting agama. Personaliti dan keperibadian mereka disenangi dan disegani oleh semua lapisan masyarakat. Dakwaan mereka sebagai keturunan Nabi Muhammad ﷺ melalui susur galur salasilah keturunan yang menghubungkan mereka kepada cucu baginda Muhammad SAW telah mengukuhkan lagi kedudukan mereka dalam masyarakat. Masyarakat menyanjung tinggi keperibadian dan ilmu pengetahuan mereka sebagai pewaris Nabi dalam menyebarkan syiar Islam.

Peranan penting yang dimainkan oleh orang Arab Hadhrami keturunan Sayyid khasnya golongan agamawan dalam menyebarkan syiar Islam di Tanah Melayu pada suatu ketika dahulu tidak hanya berkisar tentang aktiviti dakwah semata-mata malah ia juga turut merangkumi aspek pentadbiran agama di negeri-negeri Melayu. Mereka tidak hanya aktif di masjid dan pondok-pondok pengajian agama malah turut menjadi tenaga pengajar di madrasah dan juga penasihat kepada sultan dan pemerintah. Elemen agama adalah penting dalam kehidupan manusia dan ia adalah suatu unsur yang tidak dapat dipisahkan daripada urusan pentadbiran agama itu sendiri, pentadbiran negara, politik dan masyarakat. Ajaran agama yang dibawa oleh mereka adalah satu model cara hidup Islamik di mana aspek agama dan pentadbiran agama merupakan satu tanggungjawab yang saling berkait. Justeru, masyarakat Melayu Islam khasnya generasi muda pada hari ini sewajarnya mengetahui sejarah dakwah Islam di Malaysia dan menghargai pengorbanan dan sumbangan yang telah diberikan oleh orang Arab khasnya golongan ulama Arab Hadhrami sama ada keturunan sayyid atau golongan shaykh dalam usaha mereka menyebarkan dakwah Islam di negara ini pada suatu ketika dahulu. Dakwah adalah satu usaha yang suci dan ia merupakan tanggungjawab bersama yang akan diteruskan selagi mana wujudnya Islam di muka bumi ini.

RUJUKAN

- Abdullah Embong. (1974). *Sultan Zainal Abidin II, Terengganu, 1881-1918*. (Latihan Ilmiah. B.A.). Jabatan Sejarah, Universiti Malaya. Kuala Lumpur.
- Aladin Hj. Mamat. (2013). *Ulama golongan syed di Terengganu: Peranan dan sumbangan dalam perkembangan Islam*. (Tesis PhD). Jabatan Sejarah dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya. Kuala Lumpur.
- Abdul Rahman Haji Abdullah. (1989). *Gerakan islah di Perlis: Sejarah dan Pemikiran*. Kuala Lumpur: Penerbitan Pena Sdn. Bhd.
- Abdullah Zakaria bin Ghazali. (1982). Perubahan dalam pentadbiran Trengganu 1893-1942. *Warisan*, 2.
- Affan Seljuq. (1989). Some Muslim geographers on South-East Asia. *Journal of the Pakistan Historical Society*, 37(2), 125-132.
- Arkib Negara Malaysia. Surat Persendirian. ANM, SP 63/8
- Buyong Adil. *Sejarah Perlis*. (1981). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Cyril Glasse & Huston Smith. (2002). *The new encyclopedia of Islam*. Singapore: Tien Wah Press, (reprinted).
- CLM 258/1350: Bagot to B.A. 20 April 1932, encl.2.
- CLM 229/1352. Commissioner of Police to CLM, 30 April 1934.
- Gibbs, H.A.R. & Kramers J.H. (2008). Syaikh al-Islam. *Shorter Encyclopedia of Islam*. New Delhi, India: Pentagon Press.
- Hodgon, G.A. (1971). An introduction to Kedah history. *Buku Kenangan Hari Keputeraan Yang Keempat Puluh Tiga Tahun Duli yang Maha Mulia Sultan Abdul Halim Mu'adzam Shah Ibni Al-Marhum Sultan Badlishah*, Kuala Lumpur: Berjaya Printing Press.
- Hussain Baba bin Mohamad. (1969). Sejarah Negeri Dan Raja2 Perlis. *JMBRAS*, 42(2), 173-196.
- Ingrams, W.H. (1936). *Aden protectorate, a report on the social, economic and political condition of the Hadhramaut*. London: Printed and Published by His Majesty's Stationery Office.
- Ihsan Hardiwijaya Ibag. (1979). Ulama' dan sistem pondok di Kelantan abad ke-19. *Dian*, No. 120.
- Latifah Abdul Latiff. (2016). Arab Hadhrami dan Arab peranakan di Malaysia. *Al-Hikmah*, 8(2), 19-37.
- Latifah Binti Abdul Latiff. (2014). The Hadhrami Arabs in Malaya before the second world war. *Sejarah*, 23(1), 1-19.
- Mahani Musa. (2013). Masyarakat Arab di Pulau Pinang : Kepimpinan dan perniagaan Islam.
<http://alkhauf.blogspot.com/2011/09/mahani-musa-universiti-sains-malaysia-.html> diakses pada 15 Feb. 2013).

- Mahayuddin Haji Yahaya. (1980). Latarbelakang Sejarah Keturunan Sayid di Malaysia. *Tamadun Islam di Malaysia*. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia.
- Mahayudin Haji Yahaya. (1984). *Sejarah orang syed di Pahang*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- M.A. Fawzi Mohd. Basri. (1975). Perkembangan dan peranan jabatan agama Johor 1895-1940. *Malaysia in History*, 18 (1).
- Mohammad Redzuan Othman. (2006). The Arabs migration and its importance in the historical development of the late nineteenth and early twentieth century Malaya. Paper presented at the 15th Annual World History Association Conference held on 22-25 June 2006 in California, USA.
- Mohamed b. Nik Mohd. Salleh. (1974). Kelantan in transition: 1891-1910. Dlm. William R. Roff (ed.). *Kelantan, society and politics in a Malay state*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Muhammad Abu Bakar. (1991). Syed Yusof Ali al-Zawawi mufti Terengganu, 1952-1975. *Ulama Terengganu: Suatu Sorotan*. Kuala Lumpur : Utusan Publications.
- Muhammad Salleh bin Haji Awang. (1978). *Terengganu dari bentuk sejarah hingga tahun 1918*. Kuala Lumpur: Utusan Publications & Distributors.
- Mohamad bin Abu Bakar. (1979). Sayid Abdul Rahman bin Muhammad al-Idrus (Tok Ku Paloh). *Islam di Malaysia*. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia.
- Mohamad Abu Bakar. (1991). *Ulama Terengganu suatu sorotan*. Terengganu: Jawatankuasa Koleksi Terengganu dan Utusan Publications & Distributors Sdn. Bhd.
- Mohammad Redzuan Othman. (1994). *The middle eastern influence on the development of religious and political thought in Malay society, 1880-1940*. (Tesis PhD). University of Edinburgh.
- Nurulwahidah Fauzi. (2012). *Ulama Arab Hadhrami dalam pentadbiran dan pendidikan Islam di Johor : Analisis terhadap sumbangan Syed 'Abd Qadir bin Muhsin al-'Attas dan Syed 'Alwi b. Tahir al-Haddad*. (Tesis Ph.D). Jabatan Sejarah dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, University of Malaya.
- Pejabat Agama Johor, 68/34, Arkib Negara Malaysia (ANM) (Cawangan Johor Bahru), 8 Mac 1934. Sayyid Alwi Tahir al-Haddad took over the position of *mufti* of Johore on 8 March 1934.
- “Penzance’s” (1933). Report of proceeding for month of March. Narrative of a Visit to the Wadi Hadramaut. CO 273/551/16. Enclosure No. 2.
- Nordin Hussin. (2007). *Trade and Society in the Straits of Malacca: Dutch Melaka and English Penang, 1780-1830*. Singapore: National University of Singapore Press.

- N.a. n.d. The legacy of Tunku Sayyid Hussain. *Pulau Pinang*, 2(2), 14-19.
- Omar Farouk Shaeik Ahmad. (1978). The Arabs in Penang. *Malaysia in History*, 21(2), 1-16.
- Roff, William R. (1994). *The origins of Malay nationalism*. 2nd Ed. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Shahril Talib Robert. (1977). The Trengganu ruling class in the nineteenth century. *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society (JMBARS)*, 50(2), 25-47.
- Serjeant, R.B. (1981). The Saiyids of Hadhramaut. *Studies in Arabian history and civilisation*. London: Variorum Reprints.
- SUK 22 1710, Pejabat Agama Johor, 47/48.
- Sutherland, Heather. (1978). The taming of the Trengganu elite. Dlm. Ruth T. McVey (ed.), *Southeast Asian transitions approaches through social history*. London: Yale University Press.
- Wan Husin Wan Embong. (1991). Peranan dan pengaruh Tok Ku Tuan Besar. Dlm. Muhammad Abu Bakar (ed.). *Ulama Terengganu suatu sorotan*. Terengganu: Utusan Publications & Distributors Sdn. Bhd.
- Winstedt R.O. (1962). *A History of Malaya*. Singapore: Marican.
- Winstedt, R.O. (1918). The Hadhramaut Saiyids of Perak and Siak. *Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society (JSBRAS)*, 79, 49-54.